

QARABAĞ İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ: ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİ VƏ MƏNBƏLƏRİ

M mm dov, Nazim.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsinin baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, dosent

Azərbaycan xalqı o cümlədən Qarabağ əhalisi faşizmə qarşı mübarizədə dünyanın bütün mütərəqqi, demokratik qüvvələrinin tərəfində, həm ön, həm də arxa cəbhədə böyük fədakarlıq göstərmiş, bütün maddi və mənəvi sərvətlərini, xüsusilə qəhrəman oğlu və qızlarını qələbə üçün səfərbər etmişdi. İkinci Dünya müharibəsi dövründə Qarabağdan 196 min nəfər cəbhəyə getmiş, Vətənə hədsiz sədaqət, mərdlik, fədakarlıq və igidlik nümayiş etdirmişdir.

Dövlətimiz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra tariximizin «ağ və qara ləkələrinin» aradan qaldırılması, Sovet dövrünün tarix elmi qarşısında tələblərdən irəli gələn səhvlərin, yol verilmiş qüsurların aradan qaldırılması sahəsində məqsədyönlü, əhəmiyyətli işlər görülmüşdür və bu gün də həmin proses davam etməkdədir. Son dövrlər «Qarabağ tarixi»nə dair qiymətli əsərlər yazılmasına baxmayaraq bütövlükdə «Qarabağ İkinci dünya müharibəsində» mövzusu müstəqil şəkildə, ayrıca bir tədqiqat işi kimi araşdırılmamışdır. Odur ki təqdim olunan mövzunun tədqiqi aktuallığa şübhə yeri qoymur.

Qeyd edək ki, 1939-1945-ci illərdə dünyada yeni müharibə - İkinci Dünya müharibəsi baş verdi. 1941-ci il iyunun 22-dən SSRİ-nin tərkibində Azərbaycan, o cümlədən Qarabağ da bu müharibəyə cəlb edildi. Müharibə iqtisadiyyatımıza ağır zərbə vurdu. Səfərbər edilmiş 640 mindən çox Azərbaycan vətəndaşından 400 minə qədəri cəbhədən geri qayıtmadı. Azərbaycanın oğul və qızları faşizmə qarşı mərdliklə vuruşdular. Arxada çalışan əhali cəbhəyə böyük köməklik göstərdilər. Azərbaycan SSR-dən 230 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Düşmən üzərindəki tarixi qələbədə xalqımızın böyük xidməti oldu.

Bütün bu və ya digər önəmli məsələlərin tarixşünaslığımızda necə əks olunduğunun təhlili vacib məsələlərdəndir. Onu da qeyd edək ki, mövzu ayrıca bir tədqiqat işinin mövzusu olmayıb. Lakin ümumiləşdirici əsərlərdə Qarabağın 1941-1945-ci illər dövrü, az da olsa öz əksini tapmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev «Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında» çıxışında dövrü çox düzgün təhlil edərək göstər-

mişdir ki, İkinci Dünya müharibəsi illəri bəşəriyyətin XX əsrdə üzləşdiyi ən ağır və dəhşətli dövr olmuşdur. İtaliyada və Almaniya meydanı çıxmış faşizm hərəkəti təkcə həmin ölkələrin xalqlarının deyil, bütün bəşəriyyətin həyatını böyük təhlükəyə məruz qoydu. Faşizm ideologiyası qısa müddət ərzində bir çox ölkələrin iqtisadi imkanlarından istifadə etməklə real dağıdıcı qüvvəyə çevrildi, dünya «olum ya ölüm» dilemması qarşısında qaldı. XX əsrin ən mühüm dərslərindən biri də o oldu ki, dünya dövlətləri öz aralarındakı siyasi, ideoloji, iqtisadi fərqlərə baxmayaraq bu ümumi təhlükə qarşısında kollektiv səylər göstərilməsinin zərurətini dərk edə bildilər. Beləliklə də, dünya xalqlarının güclü antifaşist birliyi yarandı. Yalnız bunun sayəsində - antifaşist qüvvələrin fədakarlığı nəticəsində bəşəriyyəti bu böyük təhlükədən, ağır faciədən xilas etmək mümkün oldu. Biz fəxr edirik ki, dünyanın bu taleyüklü probleminin həll olunmasında - faşizm üzərində qələbədə Azərbaycan xalqının da mühüm payı olmuşdur. Azərbaycan xalqı İkinci Dünya müharibəsində həm döyüş meydanlarında həm də «arxa cəbhədə» əsl şücaət və zəhmətli nümunələri göstərmişdir. Müharibə başlandıqdan sonra keçən qısa müddət ərzində respublika ərazisində 87 qırıcı batalyon, 1124 özünümüdfə dəstəsi təşkil edilmişdi.

1941-1945-ci illərdə respublikanın 600 mindən çox oğlan və qızı cəbhəyə getmişdi. Azərbaycan diviziyaları Qafqazdan Berlinədək şanlı döyüş yolu keçdilər. Azərbaycandan 130-a qədər adam Sovet İttifaqı qəhrəmanı adına, 30 nəfər azərbaycanlı döyüşçü isə Şöhrət ordeninin hər üç dərəcəsinə layiq görüldü. 170 mindən çox azərbaycanlı əsgər və zabıt SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif edildi. İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanov, Sovet İttifaqı qəhrəmanları İsmail Məmmədov, Aslan Vəzirov, Adil Quliyev, Ziya Bünyadov, Gəray Əsədov, Məlik Məhərrəmov, Mehdi Hüseynzadə, generallar Mahmud Əbilov, Akim Abbasov, Tərhan Əliyev bəyov, Hacıbaba Zeynalov və bir çox başqaları öz qəhrəmanlıqları ilə xalqımızın şanlı tarixinə yeni səhifələr yazdılar.

Respublikada iqtisadiyyatın hərbi qaydada yenidən qurulması sahəsində böyük işlər görüldü. Yüngül, toxuculuq və yeyinti sənayesi tamamilə cəbhə üçün məhsul istehsalına keçdi. Qısa müddət ərzində Bakı döyüş ordunun mühüm cəbhəxanalarından birinə çevrildi. 1942-ci ildə Bakıda 130 növ müxtəlif silah, hərbi sursat istehsal edilirdi. Böyük çətinliklərə baxmayaraq, neftçilər fədakarlıqla çalışır, cəbhəni və iqtisadiyyatın bütün sahələrini yanacaq təminatı təmin edirdilər. Akademik Yusif Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə aviasiya benzin istehsalının yeni texnologiyası hazırlandı. Azərbaycanda yüksək oktanlı benzin istehsalına başlandı. Elə 1941-ci ildə neftçilərimizin fədakar və gərgin səyləri nəticəsində Azərbaycanın bütün tarixində ən böyük həcmdə - 23,5 milyon ton neft hasil olundu ki, bu da itti-faqda çıxarılmış neftin 71,4 faizini təşkil edirdi. Azərbaycan neftçiləri müharibə illərində ölkəyə 75 milyon ton neft, 22

milyon ton benzin və başqa neft məhsulları verdilər. Mübaliğəsiz demək olar ki, İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbənin əldə olunmasında Bakı nefti həlledici faktorlardan biri olmuşdur. Müharibənin ağırlığının böyük bir hissəsini öz üzərinə götürmüş Sovet Ordusunun dənizdə, quruda və havada düşmən üzərində üstünlük qazanmasında Bakı nefti misilsiz rol oynamışdır. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, o dövrdə hər beş təyyarə, tank və avtomobiləndən dördü Bakı mədənlərindən çıxarılarak Bakının neft emalı zavodlarında istehsal olunmuş benzənlə işləyirdi. İkinci dünya müharibəsi əyani şəkildə bir daha təsdiq etdi ki, Azərbaycan xalqı ən ağır sınaqlardan üzəg çıxmağa, misilsiz şücaət və rəşadət nümunələri göstərməyə qadir olan çox dözümlü və qəhrəman xalqdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin yuxarıda adıgə dən məruzəsi böyük əhəmiyyət kəsb etmək-

lə 1939-1945-ci illərin tədqiqi üçün çox qiymətli məramnamə rolunu oynayır.

Qeyd edək ki, hələ 1957-ci ildə rəsmi Moskva «Böyük Vətən müharibəsinin tarixi»nin yazılması haqqında qərar vermişdi. Mərkəzin qərarına uyğun olaraq altıcildlik «Böyük Vətən müharibəsi» tarixi yazılmışdır. Əsərdə, müharibənin ilk illərində SSRİ-nin məğlubiyətin, sonrakı döyüşlərdə müvəffəqiyyətlərin səbəb ləri, sovet xalqının mənəvi-siyasi «birliyi», KP-nin «rəhbər və təşkilədi» rəhbərliyi, cəbhədəki rəşadət, arxadakı əmək fəallığı, xalqın vətənpərvərliyi və digər məsələlər öz əksini tapmışdır. Lakin həmin əsərdə xarici dövlətlərin Azərbaycana maraqları, azərbaycanlı döyüşçülərin və partizanların cəbhədəki igidlikləri, Bakı neftinin cəbhədəki texnikanın hərəkətə gəlməsindəki oynadığı başlıca rol və digər önəmli məsələlər zəif işıqlandırılmışdır. Sözsüz ki, Azərbaycanın müharibəyə verdiyi töhfə zəif təhlil edilirsə, onun Qarabağ bölgəsində söhbət gedə bilməzdi. Keçən əsrin 60-cı illərində «Böyük vətən müharibəsi»nin tarixi rus tədqiqatçılarından B.S.Telpukovskinin («Böyük vətən müharibəsi» 1941-1945 «...» 1958), «Böyük vətən müharibəsi» 1941-1945 «...» 1962), «Böyük vətən müharibəsi» 1941-1945 «...» 1963), Q.A.Kumanevin («Böyük vətən müharibəsi» 1941-1945 «...» 1963), Q.S.Kravçenkonun («Böyük vətən müharibəsi» 1941-1945 «...» 1963) digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Lakin bu əsərlərdə Azərbaycanın, o cümlədən

Qarabağın müharibədə iştirakı zəif təhlil edilmiş və ya təhlil edilmişdir desək daha düzgün olardı. Halbuki, apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, 1939-cu ilin sentyabrında dünya tarixinə ən böyük, ən qəddar və dağıdıcı müharibə kimi daxil olan, 67 milyon insanın ölümü ilə nəticələnən İkinci Dünya müharibəsi başlandı. Dünyada ağılıq etmək məqsədini qarşıya qoyan Almaniya 1941-ci il iyunun 22-də qəfil və güclü zərbə ilə SSRİ üzərinə xaincəsinə hücum etdi [1]. Bununla da tariximizə Böyük vətən müharibəsi adı ilə daxil olan müharibə başlandı. Almaniyanın SSRİ üzərinə hücumu «İldırım sürətli müharibə» strategiyasına «Barbarossa planı»na əsaslanırdı. Həmin plana görə Almaniya ordusu qısa bir müddətdə Sovet Ordusunu dar madağın etməli, qısa qədər Arxangelsk-Həştərxan xəttinə çıxmalı idi [2].

Hitler Almaniyanın işğalçılıq planında Azərbaycan xüsusi yer tuturdu. Hitlerin «Edelveys» planına görə Bakı 1941-ci il sentyabrın 25-də tutulmalı, Bakı nefti Almaniyanın «Kontinental neft cəmiyyəti»nə verilməli və onların rəhbərliyi ilə emal olunub daşınmalı, satılaraq gəlir Almaniya çatdırılmalı idi [4]. Hitler «Mənim mübarizəm» adlı kitabında yazırdı ki, «müsləman monqoloidlər dağıdıcı qüvvədir, onlar ali irqin (almanlar nəzərdə tutulur - M.N.) qullarına çevril məlidlirlər». Rozenberqin «Qafqazın idarə olunması» planına görə Azərbaycan istila edildikdən sonra Bakıda idarəedici orqan olan «komissarlıq» yaratmalı, bütövlükdə dövlətimizin iqtisadiyyatını Tiflisdə yerləşəcək Qafqaz reyx komissarı İqına təbə edilməli idi [6]. Faşist Almaniyanın işğalçılıq planında türkdilli xalqları (Şimali və cənubi Azərbaycanı, Orta Asiyayı, Qazaxıstanı, Başqırdıstanı, Tatarıstanı, Krımı, Şimali Qafqazı, Qərbi Çin və Əfqanıstanı) «Böyük Türkmənistan» dövlətində birləşdirib özünün müstəmləkəsinə çevirmək də var idi.

Faşist Almaniyanın diqqətini cəlb edən təkcə ölkəmizin tükənməz və qiymətli yeraltı və yerüstü sərvətləri deyildi. Azərbaycan həm də Şərqlə Qərb arasında əlverişli strateji-coğrafi mövqeyə malik idi və almanlar bu mövqedən məharətlə istifadə etməyi qərarlaşdırmışdılar.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın təbii sərvətləri ABŞ və Böyük Britaniya dövlətlərinin də diqqətini cəlb edirdi. Onlar Qafqazın, xüsusilə, Azərbaycanın ələ keçirilməsi üçün məxfi «Vilvet» planı işləyib hazırlamışdılar.

SSRİ rəhbərliyi isə tükənməz sərvətlər diyarı Azərbaycanı hansı hesaba olarsa olsun əldə saxlamaq, burada yaşayıcı azərbaycanlıları zorla mərkəzi Asiya və Qazaxıstanı köçürmək, öz dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün rusların və ermənilərin sayını artırmaq kimi gizli və mənfur bir planı var idi.

Almaniyanın dünya ağılığı iddiası ABŞ, Böyük Britaniya və SSRİ dövlətlərinin 1941-ci ilin sentyabrında «Atlantik xartiyası» adlı ittifaq yaratmağa əvəz etdi. Ebu antifaşist koalisiyası idi, və 50 dövlət həmin ittifaqa daxil olmuşdur [7].

İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasından yetmiş bir il keçməsinə bax-